

Tóth Gábor:

*A képzelőerő és a végtelen viszonya a kanti
transzcendentálfilozófiában a fenséges-analitika tükrében*

Jelen tanulmány a fenséges fogalmának a kanti transzcendentálfilozófia fogalmi keretei között betöltött filozófiai funkciója és az észeszmeként tematizálódó végtelenfogalom közötti összefüggések felvillantására tesz kísérletet. Az elemzés vezérfonalát a véges egységek egybefogására elvileg képtelen képzelőerőnek a fenti észeszmé által történő kibővítésének lehetősége, illetve ennek a kanti filozófia pusztán esztétikai dimenzióján túlmutató szerepe jelöli ki.

A vizsgálódás kiindulópontjaként a fenséges és a végtelen fogalmainak későbbi tisztázásához elengedhetetlen a kanti filozófia egyik legfontosabb alappilléreinek, az úgynevezett transzcendentális fordulatnak, illetve e fordulat lényegének és jelentőségének rögzítése. Kant az általa „kopernikuszi fordulatnak” nevezett filozófiai szemléletváltással az első igazán emberközpontú filozófiai gondolatrendszert szándékozott létrehozni. Ezzel függ össze az is, amit majd a szorosabban vett esztétikai probléma tárgyalásakor is láthatunk, nevezetesen, hogy a fenségesre, mint esztétikai problémára vonatkozó vizsgálódások is kizárólag a filozófia kopernikuszi fordulata által megteremtett transzcendentális keretek között lehetségesek. Ez nem csak egy ma elvégzett vizsgálódás számára érdekes, hanem Kant korában is különleges újszerűséggel bírt, hiszen módszertanilag különbözött minden egyéb olyan filozófiai vizsgálódástól, amely ezt a problémát központi jelentőségűnek tartotta. Erre utal Eva Schaper egy tanulmányában, ahol a fenséges problémájának tárgyalásakor kitér Edmund Burke és Kant gondolkodásának alapvető különbségére. Burke ugyanis kizárólag empirikus alapokból kiindulva vizsgálja a szép és a fenséges problémáját, nem pedig a Kant által követett transzcendentális megközelítésben.¹ Ebből is látható, hogy miért Kant az a gondolkodó, akinél a fenséges esztétikai keretek között válhat az ember-világ viszony kiindulópontjává. E rendszer keretei között az ember már nem csupán mennyiségileg, hanem minőségileg különül el a természeti lét területétől, sőt a fordulat igazi eredményeként az ember lesz az a kiinduló- és végpont, amelyből a filozófiát meghatározó összes kérdésfeltevésnek ki kell indulnia, illetve oda vissza kell térnie. Ily módon a kanti kritikai filozófia által az első szigorú rendszerigénnyel fellépő filozófiai antropológia születik meg.

1 Schaper 1992, 381-385.

Miben áll a transzcendentálfilozófia teljességgel eltérő emberképe? A transzcendentalizmus filozófiai beállítódása nem követi az empirizmus mechanisztikus megismerésmódját, amely az emberi létezőt kizárólag a természet analógiájára értelmezte, mivel úgy vélte, hogy az elme működésének teljes és kielégítő leírásához elegendőek a magyarázóelekként funkcionáló természeti működések. El kell határolódnia az észbe vetett korlátlan hitet képviselő racionalizmustól is, mert így az ember teljesen elszakad a természettől, s a túlidealizált emberfogalom nem feleltethető meg a valóságos emberi lénynek. Ezzel szemben a kritikai filozófia az egyáltalában vett megismerés *a priori* lehetőségfeltételeire kérdez rá, ennek érdekében pedig új alapokból kiindulva (maguknak az alapoknak megkonstruálása útján, amely nem más, mint az emberi megismerő képesség szükségszerű, elvi és törvényadó szerkezete) az egész megismerés-problémát újragondolja és átstrukturálja. Ennek eredményeként megszületik a transzcendentális emberkép, mely alapot biztosít a filozófiai gondolkodást annak kezdeteitől meghatározó és mozgó legfontosabb kérdések újbóli feltevéséhez és értelmezéséhez. Ezen koncepció kibontása Kant kritikai műveiben történik meg, amelyek egymásra épülve kirajzolják a Kant által feltett „Mi az ember?”-kérdésre adandó kritikai választ.

A kritikai transzcendentálfilozófia legfontosabb alappillére az emberi megismerőképeségnek *A tiszta ész kritikájában* megformált szerkezete, amely az értelem és az ész alapvetően eltérő természetében, de végső soron elválaszthatatlan összekapcsolódásukban mutatkozik meg. A *Kritika* monumentális architektonikája megteremtí a lehetőségfeltételét további magasabb szemléletmódok, nevezetesen az esztétikai és a morális szint kibontakozásának is, amelyek jelenlegi vizsgálódásunk tulajdonképpeni tárgyát képezik.

Vizsgáljuk meg a kanti filozófia előbb említett két legfontosabb alappilléreinek, az értelemnek, az észnek, illetve a fenséges fogalmának tárgyalása során kulcsfontossággal bíró képzelőerőnek a szerepét, illetve funkcióját!

Az értelem, az ész és a képzelőerő alapvető transzcendentálfilozófiai szerepe

Az értelem a fogalmak működtetésének képessége, amelynek eredményeképpen a számunkra megjelenő jelenségvilág sokfélesége egységes rendszerként megragadható természet-tapasztalattá szerveződik. Az értelem ennek érdekében a saját *a priori* fogalmait (kategóriáit) használja fel, amelyek rendezik, tagolják ezt a sokféleséget. Éppen ezért rendkívül fontos szereppel bír *A tiszta ész kritikájának* szerkezetében az, hogy az értelem működésének vizsgálata a *Transzcendentális logika Analitika*-fejezetében kap helyet, mert itt Kant a megismerést csak a lehetséges

tapasztalat határain belül betöltött funkciójára való tekintettel vizsgálja. Itt kerül sor az esztétikai szinten kulcsfontosságú szerepet betöltő transzcendentális ítélőerő funkciójának rögzítésére is: „...az ítélőerő az a képesség, hogy szabályok alá rendeljünk, azaz eldöntsük, hogy valami egy bizonyos szabály alá tartozik-e vagy sem.”² Ettől eltérően az ész merőben más funkciókkal bír: transzcendentális eszmék (ideák) működtetésének képességeként az értelemmel szemben egy külön egységet képez, mivel az előbbi közreműködése nélkül is képes saját törvényei szerint működni. Ezért nevezi Kant főművében az ész elemzését taglaló részt *Transzcendentális dialektikának*, jelezvén, hogy az ész a saját birodalmában elvileg korlátlanul is működhetne.

Az ész ugyanis az ember egyik legfontosabb hajlamának, Kant szavaival „a metafizikának, mint az emberben meglévő természetes hajlamnak”³ a kifejeződése. Ez a hajlam az ember mint eszes lény azon kiküszöbölhetetlen és feltétlen igényében mutatkozik meg, hogy ésszeszméi segítségével a világ abszolút egészét ragadja meg, amely mindig totalitásként értelmeződik számára. *A tiszta ész kritikájának* legfontosabb eredménye tehát az, hogy kimutatja a tiszta észhasználat problematikus voltát a tiszta spekulativitás szintjén, mert Kant az em-beri szubjektumtól elvitatja az intellektuális szemlélet képességét. Ez a szemlélet ugyanis azt feltételezné, hogy a tapasztalati összefüggések alapját jelentő szemléletekhez nem érzéink, hanem gondolkodó képességünk által jutnánk, ami azonban a szemléleti formák által meghatározott emberi megismerőképesség számára lehetetlen. „...szemlélet csak akkor keletkezik, ha a tárgy adva van a számunkra; ez azonban ismét csak által lehetséges, legalábbis nekünk, embereknek, hogy a tárgy meghatározott módon afficiálja elménket.”⁴

Ezt Kant egy nagyon fontos „jelenség” bemutatásával szemlélteti: antinómiák, azaz feloldhatatlan ellentmondások keletkeznek, amelyek abból fakadnak, hogy a szubjektum rossz helyen akarja alkalmazni az ésszeszmék által életre hívott legfőbb követelést, vagyis a világ egészének egységes totalitásként való megragadását. Az antinómiák ezen a szinten azért feloldhatatlanok, mert a spekulatív megismerés csak az elméleti világkonstrukciót teszi lehetővé, amelyet mindenkor behatárol a téridőbeli szemlélet jelenségekhez-kötöttsége. Ebből Kant azt a végérvényes következtetést vonja le, hogy a spekulatív megismerés területét mindenkor a lehetséges tapasztalat határai jelölik ki. A képzelőerő szintén a tiszta spekulativitás szintjén nyeri el tulajdonképpeni transzcendentális szerepét. *A Kritika* első kiadásában Kant a képzelőerőt az elméleti reprodukció szintézisének legfontosabb alapfunkci-

2 Kant 2004, 172.

3 Kant 2004, 66., illetve Kant 1999, 149.

4 Kant 2004, 75.

ójaként jelöli meg.⁵ Tevékenysége biztosítja, hogy a szemléletben a megjelenítések az időbeli egymásutánosság törvénye révén adódó érzéki sokféleség egyazon felfogó tudat szintetikus egysége alá tartozhasson. Ennek révén megteremti a tapasztalat egyetemes rendszereként értelmezett természet lehetőségének feltételét.⁶

A transzcendentálfilozófia módszerének alkalmazása az esztétikai szemlélet szintjén: a fenséges fogalma

Egy másik szinten azonban, ahol a fogalmak tartalma ugyanaz marad, csak funkciójuk változik meg (az esztétikai szint, illetve az eszes lény végső erkölcsi meghatározottságának birodalma) lehetővé válik a fent tárgyalt fakultások eltérő jellegű működtetése, aminek következtében a tiszta ész szintjén megmutatkozó antinómiák is teljesen más alakot öltenek. A gyakorlati ész antinómiáját a morális, illetve az ízlés antinómiáját az esztétikai szinten találjuk, de ezeknél a feloldás lehetősége már eleve adva van.

Az esztétikai szinten ugyanis a természet már nem egy rendszerezésre váró sokféleségként jelenik meg, hanem lelki érzéseink és ízléseink tárgyaként, amely révén lehetővé válik a fenséges és a szép fogalmának elemzése. A két érzés analitikája feltárja a közöttük fennálló alapvető különbséget is: a szép érzése esetében a képzelőerő és az értelem szabad játéka valósul meg, azaz az ízlésítéletben szépként meghatározódó tárgy mindig a lehetséges tapasztalat végességet konstituáló határain belül foglal helyet. A fenséges érzésének kiváltója azonban a képzelőerő és az észideák között megvalósuló harmónia, amely a kritikai filozófia végső konklúziója tekintetében az ember morális lényegmeghatározottsága felé mutat előre. Továbbá mind a szép, mind a fenséges érzéséhez a célszerűség lényegi mozzanata kapcsolódik a képzelőerő és az értelem (illetve az ész) harmonikus összekapcsolódása révén. Amint Tengelyi László is rámutat, a fenséges érzését kísérő célszerűség alapvetően különbözik a szép érzését kísérő célszerűségtől. A fenséges érzését kísérő célszerűség ugyanis a képzelőerőben történő ábrázolás semmilyen képességének nem felel meg, következésképpen ítélőerőnk számára célelленes.⁷ A következőkben vizsgáljuk meg, hogyan tematizálódik *Az ítélőerő kritikája* fogalmi rendszerében a fenséges fogalma?

5 Kant 2004, 670-671.

6 Ld.: Allison 1983, 158-159.: A természet a tiszta értelmi fogalmak (kategóriák) közvetítő tevékenysége révén az emberi megismerőképeség számára a lehetséges tapasztalat tárgyainak összességeként értelmeződik.

7 Tengelyi 1998, 176.

A fenséges fogalmának elemzése Kant művének első részében *Az esztétikai ítélőerő kritikája* címet viselő egységben kerül kifejtésre, amellyel a filozófus jelezni kívánja, hogy itt a természetre vonatkozó emberi megjelenítés játssza a központi szerepet. Az ember a természetre itt már nem úgy tekint, mint egy elvont viszony- és kategóriahálóra, hanem mint tetszésünk, illetve nemtetszésünk tárgyára, azaz a szubjektum itt a szó szoros értelmében „emberként”, tehát érző, megítélő lényként áll szemben a jelenségvilággal. Kant ugyanis egy olyan elvet keres, amely semmilyen tekintetben nem nevezhető természetinek, hanem az észhez, mint az ember empirikus részét az érzékin túlival összekapcsoló közvetítő instanciához kötődik. A fenséges fogalma az esztétikai szinten az ész e tulajdonságából származik.

A kanti meghatározás első fokaként a fenséges úgy jelenik meg számunkra, mint ami összemérhetetlenül nagy. Ez a meghatározás rögtön felveti azt a kérdést, hogy mit jelent egyáltalában véve a nagyság. Ugyanis Kant különbséget tesz a között, hogy valami egyszerűen csak nagy, illetve a között, hogy valami egy bizonyos nagyságként adódik számunkra. Az utóbbi esetben ugyanis azt is kimondjuk, hogy az adott dolog túlhatalommal rendelkezik felettünk, ereje meghaladja képességeinket. Ebből már könnyen levezethető az összemérhetetlen nagyság fogalma, amely Kant szavaival „minden összehasonlításnál túl nagy.”⁸ Miképp mondhatjuk bármiről is, hogy nagysággal, sőt összemérhetetlen nagysággal bír? A nagyságról mindig az ítélőerő révén szerzünk tudomást és a nagyság meghatározásnak mindig egy meghatározott mértékre vonatkoztatva kell végbemennie. Nagyon fontos kérdés az, hogy honnan származik a mérték? A jelenségek világában mértéket az ember a tárgyak nagyságbecslése által próbál felállítani, amely az esztétikai megjelenítés tárgyaként adódó jelenségek egyazon szemléletben történő megjelenítése szempontjából játszik kitüntetett szerepet. Ahhoz ugyanis, hogy egy jelenség (természeti tárgy) nagyságáról többé-kevésbé megfelelő ismerethez jussunk, az adott tárgyat mint egyetlen szemlélet szintetikus egységébe foglalt totalitást kell megragadnunk.

Itt látható, hogy Kant alapvetően három különböző nagyságbecslést különít el, amelyek által az esztétikai megjelenítés lehetséges. A matematikai nagyságbecslésben a központi mozzanat az *apprehensio*, amely az egész részeinek egymás után történő felfogását (megragadását) jelenti. Ezt egészíti ki az esztétikai nagyságbecslés, amelynek eszköze a képzelőerő, központi eleme pedig a *comprehensio*, amely a felfogott elemek egyetlen szemléletben való egyidejű megjelenítését jelenti. Véges tárgyak esetében a nagyság meghatározása *apprehensio* és *comprehensio* egysége által valósul meg, amikor is a képzelőerő képes az egymás után megra-

8 Kant 2003, 160.

gadott részeket szintetizálni. A véges jelenségvilágban a mérték tulajdonképpen e két funkció harmóniája révén jön létre, tehát itt mindig egy változó értékkel van dolgunk, mert változó nagyságúak a tárgyak is, de minden esetben végesek s ily módon összehasonlíthatók egymással. Kant azonban nem elégszik meg ennyivel, hiszen ahogyan a fenséges első definíciójában kimondta, a fenséges az összemérhetetlen nagysággal azonos. Az előbbiekből világos, hogy ezen nagyság sem a matematikai, sem az esztétikai nagyságbecslés számára nem adódhat, mert ezek csak véges nagyságok egybefogására képesek. Ennek oka az, hogy a képzelőerő reproductív tevékenységét biztosító szukcesszív szintézis számára a természet mint a „soha-be-nem-fejezhetőség” végtelen sora adódik. Erre a tényre Tengelyi is utal egy tanulmányában, ahol a tapasztalat és a végtelen kanti összefüggéseit vizsgálja.⁹ Ezen a ponton kell tehát a filozófusnak segítségül hívnia az észet, amely eszméi által (természetes hajlamából következően) mindig az abszolút egész, vagyis a totalitás megragadására törekszik. Kell lennie egy intellektuális mércének, amely csak az ész sajátja lehet, ez pedig nem más, mint a transzcendentális ideaként megjelenő végtelenfogalom, amely a fenséges érzéséhez szükséges intellektuális egybefogás alapmértéke lesz. A *comprehensio* azonban nem nélkülözheti a képzelőerő tevékenységét, mert a fenséges érzése nem jönne létre a puszta észideák elgondolása által, hanem szüksége van a természetben feltáruló kimeríthetetlen végtelenségre is, amelyet a képzelőerő a hozzá szükségszerűen hozzátartozó és eleve meglévő korlátozottsága miatt képtelen szintetizálni. A végtelent ugyan maga az ész teremti azáltal, hogy képes annak értelmi megjelenítésére, ezért úgy tűnhet, hogy a fenséges kizárólag az ész eszméiben és ezen eszmék működése által jön létre. Emiatt az esztétikai nagyságbecslés számára mégis csak léteznie kell a legnagyobbnak, mert az esztétikai szemlélet tárgyaként megjelenő természet téridőbeli kimeríthetlensége meghatadja a képzelőerő minden képességét, ezért a képzelőerő és az ész összehangolására van szükség, az utóbbi által feltétlenként követelt totalitás elgondolásához. Ezen a ponton a képzelőerő ész általi kibővítése történik meg, amelynek eredményeként az individuumban megteremtődik a fenséges érzésének forrása. A kanti fenségesdefiníció itt egy további, immár végleges meghatározással bővül: „fenséges az, aminek már puszta elgondolni tudása is az elme egy olyan képességét bizonyítja, amely felettte áll az érzékek minden mércéjének”.¹⁰ Tengelyi ebben a funkcióban a szellem kanti fogalmának megjelenését látja: az észideák feltétlen igénnyel követelik a képzelőerőtől, hogy lépjen túl a fogalom határain, amely minden esetben csak a véges megjelenítések megragadását szolgálhatja.¹¹ Ebből is látható, hogy a fenséges for

9 Tengelyi 2004, 56-57.

10 Kant 2003, 163.

11 Tengelyi 1998, 191.

rása sohasem az érzéki természetben keresendő, mert az érzéki világ mennyiségileg ugyan végtelen totalitást alkot, de ezt elgondolni csak egy olyan fakultás képes, amely minőségileg halad meg minden érzéki meghatározottságot. Miért beszél mégis Kant a természeti dolgok nagyságbecsléséről a fenséggel összefüggésben? Ahogyan már korábban utaltunk rá, a végtelen ideájának elgondolása önmagában nem váltja ki a keresett érzést, felkeltéséhez ugyanis a külső természet erejére van szükség. Ez az erő látszólag teljesen jelentéktelenné fokozza le az individuumot, de egyben lehetőséget is ad számára, hogy a csak benne rejlő érzéken túli képességek segítségével morálisan felülemelkedjen a természet mennyiségileg (matematikai-lag) kimeríthetetlen túlhatalmán.

Ezzel kapcsolatban szögezi le Kant azt a nagyon fontos kitétel, hogy a fenséges érzését kizárólag csak a nyers természet szemlélete válthatja ki az emberből, tehát egy olyan létszférát, amelyből ugyan ő is részesedik, de eszes lényként egy külön világot jelenít meg vele szemben. Ez jól látható Kant meghatározásából, „a természet csak azon jelenségeiben fenséges, amelyek felkeltik bennünk végtelenségének eszméjét.”¹² Most feltárul a fenséges- meghatározás második fokának igazi jelentése is („fenséges az, amivel összehasonlítva minden más kicsi”¹³). A fenti vizsgálódások alapján ugyanis világos, hogy fenségesnek csak az ész azon használataát nevezhetjük, amely a végességhez kötött képzelőerővel összhangban képes a totalitást elgondolni és a természetet ezen keresztül szemlélni. Az effajta észhasználattal szemben valóban minden ettől eltérő észhasználat kicsinek bizonyul. Az ész tehát az a feladat, hogy arra készítse a szubjektumot, hogy önmagát, mint a természetiségtől teljesen független, önálló személyiséget gondolja el, aki képes önmagában megjeleníteni és ennek révén a természetre alkalmazni a minden természeti meghatározottság szubsztrátumát jelentő *noumenont*, amely nem más, mint az ész ideáinak az abszolút tökéletesség megragadására irányuló feltétlen követelése. Az észképesség e használata, és a hozzá tartozó posztulátumok révén a szubjektum maga teremti meg önmaga számára az ész tulajdonképpeni funkciójának alapul szolgáló törvényt. A végtelen azért jelenhet meg ehhez hasonló feltétlen követelményként, mert mindvégig csak eszme marad, hiszen a szubjektum tudatában van annak, hogy képzelőereje sohasem lesz képes egybefogni a megragadásra váró egységek soha le nem zárható végtelen sorát, de ezen képtelensége felébreszt benne egy olyan törekvést, amely a végtelen tökéletesedés irányába vezet. Az eszes lényként meghatározott individuumnak törekednie kell a végtelen tökéletesség eszméjének megvalósítására és ez a törekvése nevezhető a voltaképpeni fenséges-mozzanatnak, amely végérvényesen kiemeli az embert a természetből. Ugyanis a természeti világ-

12 Kant 2003, 168.

13 Kant 2003, 162.

ból éppen az öntökéletesítési hajlam mozzanata hiányzik, mert a természet minden hatalma és ereje ellenére megmarad önnön korlátai között, öntudatlanul, önmagába zártan létezik. Ez a gondolat rendkívül hasonló formában bukkan fel Pascalnak a *Gondolatok* című művében, a véges emberi egzisztencia és a végtelen természeti világ egyik legismertebb szembeállításakor, amelyben az embert, mint a személytelen végtelenségben egyedülálló *gondolkodó nádszálát* jeleníti meg. Pascal itt arról beszél, hogy a természet fizikai ereje végtelenül meghaladja az ember térben és időben behatárolt képességeit, de az ember, gondolkodása révén mégis minőségileg haladja meg a természetet, mert ő tud saját végességéről, míg a mindenség sem erejét, sem határait nem képes fogalmi formában rögzíteni.¹⁴ Az így életre hívott törekvés morális fölényt és szabadságot biztosít a szubjektum számára: kell lennie valaminek az individuumban, amit a természet semmilyen hatalma sem képes elpusztítani, ez pedig nem más, mint az öntökéletesítés iránti hajlam. Ez a hajlam pedig a személyiségünkben hordozott emberiség eszméjét jeleníti meg számunkra, amely a tiszta gyakorlati ész birodalmába vezet. A végtelen posztulátumának és a fenségesség érzésének itt szükségszerűen össze kell kapcsolódnia Isten létének posztulátumával. Isten eszméje mint a legfőbb jó foglalata, a morális személyiség számára éppúgy követelést támaszt ennek a legfőbb jónak a megvalósítására, mint ahogyan az észeszmék az esztétikai szinten követelik a totalitás elgondolását. Isten, mint a tiszta gyakorlati ész posztulátuma ugyanazt az öntökéletesítést hívja életre, mint a végtelenség eszméje, mert mindkét esetben az önálló személyiség által teremtet alaptételekről van szó, amelyeknek megfelelően, az individuum nem egy külső tekintélynek, hanem minden esetben az önmaga által létrehozott erkölcsi világrendnek felel meg. Mindkét esetben a személyiség legnagyobb szabadságáról van szó, mert a Legfőbb Jó nem egy transzcendens Teremtő által az egyénre kényszerített követelmény, (amely esetben sohasem beszélhetnénk szabadságról, hanem csak vak félelelmről, vagy az ebből származó engedelmes tiszteletről), hanem egy önmaga által kitűzött végcél, az ész totalitás-igénye pedig elválaszthatatlan az ember észes-lény-mivoltától.

Mivel vizsgálódásunk központi mozzanatát a végtelen fogalmának elemzése alkotja, ezért tisztáznunk kell a természeti dolgok nagyságbecslésekor felmerülő végtelen-fogalom típusait. A matematikai nagyságbecslés által életre hívott végtelen-fogalom pusztán potenciális, mert hiába tart a progresszus a meghatározhatatlan irányába, sohasem képes a végtelenséget, mint egységként megjelenített egészet láttatni. A képzelőerőnek ugyan megvan már az igénye arra, hogy a *comprehensio* által megjelenítse az igazi (aktuális) végtelent, de ez csak úgy lenne lehetséges, hogy a matematikai nagyságbecslés által felfogott egységeket fogja egybe. Ez két okból is

14 Pascal 2000, 117.

lehetetlen: egyrészt a matematikai nagyságbecslés, mint láttuk, sohasem zárhatja le végérvényesen a progresszust, másrészt a képzelőerőnek véges képessége révén nem adatik meg az egybefogás lehetősége. Egyetlenegy fakultás marad az emberben: az ész, amelynek legbensőbb hajlama a totalitás, mint aktuális végtelenség megjelenítése. A fenséges eszméjében tehát a természeti világ mennyiségi végtelenjének az ész által előhívott aktuális végtelen alá való besorolása történik meg. Itt tehát a fenséges érzésének egy másik nagyon fontos tulajdonságához jutottunk el, az öröm érzéséhez, amely abból származik, hogy az ész ereje által a szubjektum képes az egész természeti totalitás eredendő túlhatalmát maga alá rendelni. Ez az örömerzés azonban mindig egy örömtelenség érzésen keresztül valósul meg, amely a matematikai nagyságbecslés kudarcából fakad. Az örömtelenség érzése azonban szükségszerű és nélkülözhetetlen, mert hiányában nem beszélhetnénk reális ember-világ viszonyról sem, hiszen kezdetben egy eredendő szembenállást kell feltételeznünk ember és természet között annak érdekében, hogy világossá váljon a két létszféra eredendő ontológiai különbsége.

Az elemzés elején hangsúlyoztuk, hogy a fenséges fogalmának analitikája a mű azon részében foglal helyet, amely kizárólag az esztétikai szinten vizsgálja az ítélőerő működését, és elkülönül a teleológiai ítélőerő működésének elemzésétől. Ennek oka az, hogy az utóbbi funkció kizárja a konkrét ember-világ viszony lehetőségét, mert a teleológiai szinten az eszes individuum ismét eltávolodik a természettől, és pusztán intellektuális vizsgálódás tárgyává teszi azt. Azaz nem kerül olyan viszonyba a fizikai világ túlhatalmával, amellyel szemben észhasználatának fenségessége megmutatkozhatna.

Az ítélőerő esztétikai szinten való működésének jobb megértése érdekében tisztáznunk kell e fakultás lényegi meghatározottságait, és ezeknek a fenséges fogalmával való kapcsolatát. A kanti meghatározás szerint az ítélőerő az a képesség, amelynek segítségével egy különös, individuális elemet, mint egy általános egység alá foglaltat gondolunk el. Az általános mindig törvény-, vagy szabályjellegű, amely által a különös elemek sokfélesége egységbe szerveződik. Kant az ítélőerő két fajtáját különíti el: a *meghatározó ítélőerő* akkor működhet, ha a törvény általánossága már adva van, azaz akkor, ha már tudjuk, mi fog rendet teremteni a sokféleségben. A másik típus feladata viszont jóval nehezebb: ekkor semmilyen eleve adott szabály nem biztosítja a különféleség egységbe szervezését, hanem előbb magát a szabályt is meg kell konstruálni, mintegy a semmiből kell megteremteni. Kant ezt a változatot *reflektáló ítélőerő*nek nevezi, és rögtön hozzáteszi, hogy a fenséges megítélése csak e fakultás működtetése által lehetséges.¹⁵ Kezdetben ugyanis csak a természeti

15 Ennek magyarázata éppen a kanti fenséges-analitika lényegi tartalmában keresendő,

jelenségek hatalmasnak, és zavarosnak tűnő sokfélesége van adva számunkra, amelyhez meg kell keresni azt az észtvörnynt, amely képes rendet teremteni a zürzavarban. A végtelen, mint észeszmé oly módon képes erre, hogy megjelenít egy végcélt, amely felé az észes lénynek, mint személyiségnek törekednie kell. Itt mutatkozik meg a természetfogalom és a szabadságfogalom igazi összhangja, amely *A tiszta ész kritikájában* nem valósulhatott meg, és feloldhatatlan antinómiákat eredményezett. Az esztétikai szinten azonban az ítélörő, mint közvetítő instancia segítségével lehetővé válik a két birodalom összebékítése. A kanti transzcendentálfilozófia és antropológia alapját a lélek három eredendő képességének fogalma alkotja: a megismerő képesség, a vágyóképesség, illetve az öröm- és örömtelenség érzéséé.¹⁶ A két ellentétes pólust a megismerő képesség, és a vágyóképesség jelenti, mert az előbbi a természetfogalomhoz, az utóbbi pedig, a szabadságfogalomhoz kötődik. Továbbá a vágyóképességet az ész gyakorlati használata, a megismerő képességet az értelem törvényadó funkciója biztosítja. A közvetítés az ítélörő által úgy teremtdődik meg, hogy a két ellentétes véglet az öröm- és örömtelenség érzésén keresztül egymásra vonatkozik. Az ítélörő ugyanazt a szerepet játssza a természet általi szükségsszerűség és a szabadság általi okság összehangolásakor, mint az öröm érzése az esztétikai megjelenítés harmóniájának kialakításakor. A fenséges esetében az ítélörő oly módon képes segítségül hívni az észet (a szabadságfogalom forrását), hogy az ember számára posztulátumként megteremtdődik a morális tökéletesség eszméje. A vágyóképesség fogalma, amely *A gyakorlati ész kritikájának* kategóriális rendszerén belül nyeri el tulajdonképpeni jelentését, nem más, mint az individuumban *a priori* meglévő hajlam az általa elérni kívánt érzéki és intelligibilis célok megragadására. Kant kétféle vágyóképességet különít el egymástól aszerint, hogy az elérni kívánt végcél pusztán az érzéki, vagy az intelligibilis szféra részét képezi-e: az alacsonyabb rendű és a magasabb rendű vágyóképességet.¹⁷ A morális tökéletesség eszméjének megjelenítése iránti feltétlen igény, amely az individuumban szükségsszerűen az örömrzés megjelenését implikálja, kizárólag a magasabb vágyóképesség birodalmába tartozhat amiatt, hogy az észes lény érzékin-túli (morális) meghatározottságának legfontosabb mozzanatát képezi. Ismét láthatjuk, hogy az individuum morális felsőbbrendűsége csak az öntörvényadás képessége által lehetséges,¹⁸ ezt a képességet (amely a tiszta moralitás területe) azonban az észes lény nem tudná ma-

ezért mondhatja azt Kant *Az ítélörő kritikája* több helyén is, hogy a fenséges sohasem az objektív természeti világban, hanem kizárólag elménkben lelhető fel. A reflektáló ítélörő ez esetben úgy működik, hogy az egyedül az ész eszméi által életre hívható végtelent teszi meg az esztétikai megjelenítés törvényhozójának.

16 Kant 2003, 85.

17 Kant 1998, 31.

18 Ld. uo., 31-36.

gában előhívni az esztétikai reflektáló ítélőerő működése nélkül, amely a fenséges megjelenítéséért felelős.

Hogyan ragadható meg az ész esztétikai szinten játszott szerepének igazi jelentősége, és többlete a tiszta spekulatív szinthez képest? A nevezett szinten az ész transzcendentális eszméi nem törnek minden áron és kizárólag saját hatalmukra támaszkodva a totalitás egybefogására, hanem csak lehetőségfeltételét (és ezzel igényét) biztosítják ezen egybefogás szükségszerűségének. Ezért mondhatja Kant *Az ítélőerő kritikájában*, hogy az igazi fenséges érzése akkor keletkezik, amikor az ember, mint eszes szubjektum rádöbben arra, hogy képes elgondolni a végtelenség eszméjét, amikor a természetet szemléli. Nem más ez, mint a téridőbeli keretek közé zárt esztétikai szemlélet, és az időtlen magánvaló intellektuális gondolkodás összhangja, amely az individuumban rejlő legmagasabb rendű meghatározottságok, az észkövetelmények szintjén valósul meg. Ez egy rendkívül jelentős továbblépést jelent *A tiszta ész kritikája* rendszeréhez képest, ahol ez az egység csak a jelenségvilágot egységessé szervező értelem szintjén jöhetett létre. Ebben a rendszerben az ész erőfeszítése azért bizonyul hiábavalónak, mert pusztán önmagára hagyatkozva vág neki az *Egész* megragadásának, valójában ott akarja a legmagasabb rendű ismeretet megszerezni, ahol nem támaszkodhat az értelem által megszervezett tapasztalati konzisztenciára. Ez a hiányosság pedig, a spekulatív szint törvényei szerint eleve lehetetlenné teszi az ész minden erre irányuló szándékát. Ezért beszélhet ott Kant az ész által előidézett transzcendentális látszatról, amely antinómiák formájában ölt konkrét alakot. Az észeszmék közötti ezen „összetűzések” tulajdonképpen jelzik, hogy az ész egy intellektuális túlhatalommal találta magát szembe, amely felett mivel maga is ugyanolyan hatalommal rendelkezik, nem győzhet. Az esztétikai szinten Kant pontosan ezt az apóriát szünteti meg azáltal, hogy felismeri: az ész fenségessége és hatalma csak egy tőle különböző meghatározottságokkal bíró létszférával szemben nyilvánulhat meg. Ezért itt Kantnak egy olyan észfogalommal kell dolgoznia, amely nem akar teljesen elszakadni az érzéki szemlélet világától, hanem azt minőségi magasabbrendűsége következtében képes kibővíteni. Ily módon az ész hatalmával itt egy más létjelleggel (puszta természetiséggel) bíró hatalom kerül szembe, amellyel az emberi szubjektum természeti része csak intellektuális meghatározottságai révén birkózhat meg. A fenséges-analízis kanti konklúziója révén válik világossá az emberi lény kettős meghatározottsága, és egyszersmind az is, hogy melyik részt illeti meg az elsőbbség, ha egy olyan antropológia megalkotása a cél, amely a transzcendentálfilozófia keretei között foglal helyet. Ennek tükrében válhat talán világossá, hogy maga Kant miért tekintette *A tiszta ész kritikáját* a megalkotandó filozófiai rendszer előkészítő alapvetésének. A „két világ polgáraként” létező emberi szubjektum eszerint nem szakadhat el egyik szférától sem, individualitásának teljességét csak ezek összhangba hozatala által nyerheti el. A spe-

kulatív ész kritikája felrajzolta az emberi megismerő-képesség *a priori* törvényszerű strukturáját, és lefektette az alapot az ember fogalmának további kibontakoztatása felé. A másik két kritikában egyértelműen látható az összhangra való nagyon erős törekvés, amelynek eredményeképpen megteremtődik a tulajdonképpeni transzcendentális emberfogalom, amely az érzéki világ determinizmusa és az erkölcsi világ fölgánvaló szabadsága metszéspontján képződik meg.

Ez a végeredmény tulajdonképpeni „fenségességében” *A gyakorlati ész kritikája Zárszavá*-ban jelenik meg, ahol véleményünk szerint Kant, fogalmi rendszerének végső tisztázása révén eljut az ember tulajdonképpeni morális lényegfogalmához, megszüntetvén a személyiség és a személytelen természeti univerzum között tételezhető mindenfajta létszerű elválasztottságot. Kant itt fogalmazza meg azt a híres mondatát, amely az emberi lény legteljesebb erkölcsi érték meghatározottságát fejezi ki: „Két dolog tölti el elmémet mindig új, s egyre fokozódó csodálattal és hódolattal, minél gyakrabban és hosszasan gondolkodom el róluk: a csillagos ég fölöttem és a morális törvény bennem.”¹⁹

Ez a gondolat a személyiség szellemi mivoltának igazi határtalanságát nyilvánítja ki „a világok megszámlálhatatlan tömegének”²⁰ végtelenségével szemben, amely számára az általa lefektetett posztulátumokban kirajzolódó tökéletesség irányában megnyílik a végtelen által megjelenített eszmei tökéletesség irányába tartó, soha le nem zárható út. Ernst Cassirer szerint filozófiailag itt valósul meg végső formájában a Kant által már a kritikai fordulat kezdetén célként kitűzött feladat: megbékélést teremteni az emberi lényt sokáig szétszakító dualizmus megszüntetése által. Cassirer saját szavaival: „Eszme és tapasztalat, lét és kellés e különbségét, e dualizmusát eszünkbe vézni s mégis épp benne és általa megpillantani az *ész egységét*: így utólag és általánosságban azt mondhatnánk, voltaképp ez az a földat, melyet a kritikai rendszer önmagának szab.”²¹

Irodalom:

Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*, Osiris, Budapest.

Kant, Immanuel 2004. *A tiszta ész kritikája*, Atlantisz, Budapest.

Kant, Immanuel 1998. *A gyakorlati ész kritikája*, Ictus, Szeged.

19 Kant 1998, 189.

20 Id. mű, uo.

21 Cassirer 2001, 289.

- Kant, Immanuel 1999. *Prolegomena*, Atlantisz, Budapest.
- Pascal, Blaise 2000. *Gondolatok*, Lazi Kiadó, Szeged.
- Tengelyi László 1998. *Élettörténet és sorsesemény*, Atlantisz, Budapest.
- Tengelyi László 2004. „A tapasztalat és a végtelen: Kant és Husserl”, in: *Világosság* 2004/10-11-12.
- Allison, Henry E. 1983. *Kant's transcendental Idealism*, Yale University.
- Cassirer, Ernst 2001. *Kant élete és műve*, Osiris, Budapest.
- Schaper, Eva 1992. Taste, sublimity and genius, in: Paul Guyer (ed.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge University Press, Cambridge, 367-394.
- Ullmann Tamás 2010. *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*, L'Harmattan, Budapest.